

УКРАЇНЬСКА КОЛЕКТИВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: СПІВВІДНОШЕННЯ ІСТОРИЧНОГО СПАДКУ ТА СЕРЕДОВИЩА

Колективна пам'ять спільноти закарбовується у різного типу матеріальних носіях, зокрема у пам'ятках історії та культури. Хоча визнання певної споруди пам'яткою видається відображенням її субстанційної цінності, формування охоронних списків нерухомої спадщини репрезентує офіційну версію історії та колективну ідентичність спільноти. У статті розглянуто закономірності та лакуни структури української колективної ідентичності через аналіз співвідношення історичного спадку та історичного середовища.

Ключові слова: пам'ятка, колективна пам'ять, спадок, історичне середовище, ідентичність.

Поміж сучасних практик взаємодії з минулим неодмінною складовою формування культурного простору є збереження історичного середовища – споруд та ландшафтів, які вважаються пам'ятками історії та архітектури. Знакові місця становлять частину виробництва пам'яті, яке вони покликані здійснювати, пов'язуючи простір, образ минулого, емоції та досвід. Мотивація збереження старих будівель та критерії відбору того, що буде збережено, впливають на вибір методу консервації минулого та на його інтерпретацію для жителів й туристів. Тому «історичний спадок» – це продукт теперішнього не меншою мірою, ніж певного часу й місця в минулому. Грунтуючись на тому, що визнана спадщина минулого репрезентує колективну ідентичність спільноти, розглянемо структуру української колективної ідентичності на основі аналізу особливостей переліків нерухомих пам'яток історії та культури на території України.

Варто ввести розрізнення між історичним середовищем та історичним спадком. Історичне середовище – це збережені залишки минулого, що відображають події, різновиди занять жителів та види власності, притаманні даному простору протягом його історії. Натомість історичний спадок – це інтерпретація минулого низкою суб'єктів: як користувачів цих просторів, так і уповноважених приймати рішення щодо них, і закарбована у правових документах. Оголошення архітектурної тканини культурним спадком означає визнання довготривалих політичних, економічних та соціальних зобов'язань щодо консервації і охорони цього середовища. Для України таке розрізнення є аналітично важливим, оскільки наявність історичного середовища у нас не тотожне поводженню з ним як з культурним спадком.

Стосовно мотивації збереження старих будівель в основному виокремлюють дві групи чинників: естетичні та часові. Перші визначаються елітою, яка задає рамки «хорошого смаку», а другі відсилають до міркувань, згідно з якими вік збільшує цінність будівлі, оскільки подібні споруди стають

рідкісними. Критерій віку зазначений майже у всіх документах охоронного законодавства за принципом «виживання»: що старіше, то рідкісніше [1, с. 10]. І все ж історичне місце рідко є причиною збереження його структури саме по собі. Звісно, історичні ресурси часто зберігають ті, хто цінє прибутковий час та краси й не потребують інших обґрунтувань. Проте інституційне втручання через політику законодавчої охорони спадку значною мірою ґрунтується на баченні «спільної історії» чи публічної версії колективної пам'яті, кристалізованій у «національному спадку», що легітимізує наявну структуру суспільства, теперішні владні еліти та забезпечує соціалізацію індивіда у межах усталених соціальних норм.

У радянські часи, починаючи з 1956 р., існувало кілька списків пам'яток за різною типологією. За списком пам'яток мистецтва, історії та археології республіканського значення 1963–1964 рр. зі 115 пам'яток мистецтва на території УРСР 59 – це бюсти двічі Героїв Радянського Союзу й двічі Героїв Соціалістичної Праці, а зі 117 пам'яток історії 106 – могили державних політичних діячів, народних героїв, діячів науки, техніки, літератури й мистецтва [2, с. 221]. Цей реєстр промовисто підтверджує, що законодавчо визначений історичний спадок – це асамбляж відібраних ресурсів, пов'язаних між собою інтерпретацією, а історична архітектура виконує репрезентативні функції – пов'язує минуле з теперішнім, викликаючи асоціації між обраним історичним періодом та певними складовими колективної ідентичності спільноти у теперішньому.

Революція, як радикальний розрив з минулим, починає новий відрахунок часу й спонукає до переструктуризації минулого. Так, після революції 1917 р. Пролеткульт виступав проти використання пролетаріатом надбань «вітчизняної і світової культури», називаючи її «буржуазною», «реакційною» та чужою інтересам народу, закликаючи «скинути з корабля сучасності» усе, що було створено до революції і цим розчистити ґрунт для творення нової соціалістичної культури. У пошуках нової генеалогії до 30-х рр. XX ст. більшовики ототожнювали себе не з територією, а з революційними рухами всіх часів і народів. Оскільки матеріальних пам'яток, які б вводили у коло цієї традиції, на території СРСР було небагато, ідеологічне навантаження мало передаватись згідно із лєнінською ідеєю «монументальної пропаганди», на яку його надихнуло «Місто Сонця» Кампанелли. Ця кампанія розпочалась у 20-х рр. XX ст. й полягала в оформленні міст написами та барельєфами на будинках, пам'ятниками, що відображали б «героїчну визвольну боротьбу трудящих мас і образи видатних революціонерів». Було затверджено список із 66 осіб, яким варто було зводити монументи. За написанням правилом першим у кожному населеному пункті мав з'явитись пам'ятник Леніну і лише опісля, за наявності економічних ресурсів, інші. На другому місці були пам'ятники Т. Шевченку, а на Західній Україні (після її приєднання до СРСР) – І. Франку.

Цю тенденцію відображають і складені пізніше реєстри пам'яток. Станом на 1 січня 1990 р. на державний облік було взято 124704 пам'ятки. Поміж

них 53501 пам'ятки історії, переважно радянської доби, із них абсолютна більшість – 42220 пам'яток – належать до періоду Великої Вітчизняної війни, з них понад 30 тисяч могил. Цілком закономірно, адже Друга світова війна як Велика Вітчизняна була основним місцем пам'яті та засадничого об'єднання міфологемою Радянського Союзу. Базовими ідеологемами цього міфу стали морально-політична єдність радянського суспільства, керівна роль комуністичної партії, єдність партії і народу, фронту і тилу, полум'яний радянський патріотизм, масовий героїзм і дружба народів СРСР. Міф Великої Вітчизняної війни створював спільних ворогів і спільних героїв, і таким чином був покликаний відіграти центральну роль у інтеграції населення СРСР у єдиний радянський народ. На другому місці за чисельністю були пам'ятки археології – 55800 одиниць. Цей тип об'єктів був найчіткіше визначеним і найбільш придатним для швидкого збільшення кількості взятих на облік зразків, чого й вимагала радянська звітність.

Список нараховував 8248 пам'яток монументального мистецтва, із них 5015 пам'ятників Леніну. Найменше було взято на облік пам'яток містобудування й архітектури – 7155 споруд [2, с. 217], і саме ця категорія зазнала найбільш специфічного «збереження». Офіційну лінію партії щодо історичної спадщини було сформульовано ще у програмі російської більшовицької компартії: «...відкрити і зробити доступними для трудящих усі скарби мистецтва, створені на основі експлуатації їх праці і які були досі тільки в розпорядженні експлуататорів» [10, с. 15]. Проте на практиці цей напрям ніколи не був основним, особливо в регіонах. Там переважали локальні економічні інтереси, що часто ігнорували культурні, соціальні та політичні обґрунтування збереження старовинної забудови. Так, уже з 1922–1923 рр. «господарники» різних місцевих інституцій почали розбирати старі будівлі на матеріал: дерев'яні на паливо, а кам'яні – на цеглу. Це розбирання стало регулярною прибутковою статтею – розбирали старовинні фортеці, панські палаци, старовинні церкви й пам'ятники [11, с. 98].

Закон СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» було прийнято аж 1978 року. За ним категорії пам'яток визначалися «залежно від ступеня їх суспільного значення». Його статті забороняли знесення, переміщення, зміну пам'яток історії та культури. Проте останні можна було використовувати у господарських та інших практичних цілях, якщо це не завдавало шкоди збереженню пам'яток і не порушувало їхньої цінності. На практиці ж «раціональне використання» пам'яток історії здійснювали задовго до прийняття цього закону, не особливо зважаючи на їх охорону та збереження. Так, собори перетворювали на склади, спортивні зали; палаци – на школи, лікарні, санаторії, училища тощо. У 1980-ті рр. з'являється ідея використання нерухомих пам'яток та історичних місць як культурно-спортивних комплексів разом з будинками культури, музеями, музичними школами та спортивними об'єктами. Такі комплекси були створені в більш ніж 5100 населених пунктах, проте загалом функціонували вони суто на папері [1, с. 224].

Натомість більшість залишків замків неможливо було пристосувати під щось утилітарно корисне, тому їх поволі розбирали на матеріали. З часом, коли ресурс історичних будівель виснажувався, їх залишали, а для функціональних потреб зводили нові споруди.

Таким чином, спадок збережених будівель не є автентичним репрезентативним відображенням історії. Вплив фінансових ресурсів та політична воля формують його більшою мірою, ніж притаманні об'єкту властивості. Акти охорони вимагають вибору, тож вірогідно, що початково нададуть перевагу видовищному, а не буденному; великому, а не малому; незвичному, а не звичайному; елітарному, а не вернакулярному; репрезентативному, а не маргінальному. Тому для західноєвропейського контексту замки, собори та палаци мають більше шансів зберегтись завдяки їхнім мистецьким чи історичним асоціаціям, ніж прості споруди [1, с. 15].

Натомість для пострадянського контексту більше шансів зберегтись мали споруди, пов'язані меморіальною функцією з революційними діячами, або будівлі, які були перепрофільовані під нові потреби з мінімальним втручанням. Зрештою, більшість із того, що ми зараз поцінуємо як історичні місця збереглося внаслідок комбінації випадковостей. Там, де до наших часів лишилися значні частини історичного середовища, це відбулось внаслідок економічної відсталості цих населених пунктів у радянські часи, що призводила до стагнації системи забудови, оскільки не було підґрунтя для індустріалізації та відповідних змін у структурі поселення.

Розглянути, як змінилося співвідношення пам'яток різних типів та історичних періодів у незалежній Україні, неможливо, оскільки повного реєстру пам'яток в Україні досі не існує. Сайт Міністерства культури повідомляє, що сьогодні Державний реєстр нерухомих пам'яток України включає 4719 пам'яток, із яких 891 – національного значення, а 3828 – місцевого значення [4]. Натомість, за даними Державного комітету статистики, в Україні нараховується 152 тисячі пам'яток, проте лише близько 5 тисяч із них потрапили до реєстру пам'яток, тоді як щодо інших – понад 140 тисяч, законодавство припускає неоднозначне трактування. Попри вимоги ст. 16 Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 2000 р., відповідно до якої «центральный орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини забезпечує публікацію реєстру та внесених до нього змін у спеціалізованому періодичному виданні», реєстри пам'яток є далеко не публічними, а отримати їх складно навіть за спеціальними запитами, як засвідчив досвід організаторів конкурсу «Wiki Loves Monuments», розпочатий у вересні 2012 року. Хоча не всі області надали списки своїх пам'яток, у тих, що стали доступними, не простежується змін порівняно з радянським часом.

Політики пам'яті часів незалежності в культурному просторі України відобразились у зміні репертуару інтенційних пам'ятників (у термінології А. Ріглі): частину монументів радянським і революційним діячам було демонтовано, натомість зведено пам'ятники С. Бандері, УПА, меморіали

жертвам Голодомору та сталінських репресій. Проте мало що змінилося в царині неінтенційних пам'яток – старовинних споруд, що становлять органічну частину публічного простору і є пам'ятками суто через їхній вік, а не тому що їх було початково зведено з суто меморіальною метою. Стосовно цієї групи пам'яток помітними були дві хвилі активності: відновлення сакральних пам'яток, знищених у радянський період, у кінці 90-х – початку 2000-х рр. (зокрема, відновлені у Києві Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор Києво-Печерської лаври та Храм Успіння Пресвятої Богородиці (Пирогощій) та «політичне омузеювання» 2004–2009 рр.

Зупинимось на останньому детальніше. Така взаємодія з минулим у життєвому просторі полягає у псевдоісторизації та штучному відтворенні втраченого матеріального спадку. «Політичними» такі практики названо тому, що їх здійснюють з метою репрезентації у переконливих матеріальних формах символічної функції, яку певний населений пункт має через зв'язок зі значимим для державного історичного нарративу періодом чи подією.

З такою метою було розроблено й частково реалізовано проекти реабілітації гетьманських столиць – Батурина, Чигирин, Глухова. Так, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» було засновано ще 1989 р., але його активна розбудова розпочалась після 2004 р., коли Кабінет Міністрів України затвердив програму розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького». Зараз він включає 34 пам'ятки, хоча вже на середину XIX ст. у колишніх головних містах Гетьманщини мало що нагадувало їх колишнє призначення. Вони перетворилися на адміністративні центри Російської імперії найнижчого рангу, через що ще Т. Шевченко писав про «козацьку славу убогих руїн» і трансформацію колишньої резиденції гетьмана на «пошлий уездний городок». Проектом були передбачені реконструкції, що мають «у наочних образах представити, як могла б виглядати чигиринська резиденція».

Заплановані проектом реконструкції у межах ідеї відбудови гетьманських столиць мали наочно демонструвати «видатну роль цих міст в історії українського державотворення». Початковий стан збереженості історичного середовища Чигирин не відповідав потребі таких репрезентативних функцій, оскільки в місті не збереглося ні сакральних споруд того періоду, ні пам'яток чи меморіальних об'єктів, пов'язаних із діяльністю Б. Хмельницького чи його наступників. Усі ці «недоліки» було виправлено, реконструювавши частину замку на Богдановій горі, церкви та комплексу гетьманської резиденції, зруйнованих турками ще 1678 р. Аналогічних реконструкцій зазнав спалений Меньшиковим у 1708 р. Батурин.

Загалом, звернення до реконструкції не є винятковою практикою. Відомі європейські реконструкції, наприклад, центру Варшави, Дрездена, Нюрнберга тощо були здійснені після руйнувань Другої світової війни й становили частину роботи скорботи й заліковування травматичних розривів часу, зокрема й у тканині міста. Безумовно, у цих реабілітацій

історичних міських просторів теж була політична складова. Проте водночас це було відновлення обличчя міст такими, якими їх ще бачили жителі за свого життя, і на основі вичерпних матеріалів про вигляд споруд, що підлягали реконструкції. Натомість в українському варіанті межа між реконструкцією того, що існувало в минулому, та зведенням наново того, що можливо існувало чи могло існувати в іншому вигляді, хистка. Врешті-решт, реконструкції у Чигирині та Батурині стали своєрідними тематичними парками історичного профілю.

У поділі історичних місць на «ресурсно мотивовані» («Resource-based») та «мотивовані попитом» («demand-based» historic sites) [1, с. 155] проект «Гетьманські столиці» можна вважати радше останнім. Попри незначну збереженість матеріальних об'єктів саме на ці місця було спрямовано увагу та фінансові ресурси. Саме вони відповідали культурній політиці третього президента України й потенційно могли після реконструкції функціонувати для підтримки колективної ідентичності, адже козацько-гетьманському періоду було відведено значну роль в українському історичному наративі ще з XIX ст. Натомість «ресурсно мотивованими» історичними місцями могли б бути, проте не стали, численні, збережені на території України садиби, маєтки, замки із допоміжними спорудами тощо. Ще Д. Щербаківський закликав сучасників зрозуміти, що це не лише спадщина буржуазного ладу, але й історико-культурні документи – матеріальні цінності, що залишились як спадщина від минулого [11, с. 61]. Проте домінувала, безумовно, лінія Леніна, втілена в його думці, що ідея загальнонаціональної культури є помилковою та шкідливою: «Ми з кожної національної культури беремо тільки її демократичні і її соціалістичні елементи, беремо їх тільки і безумовно на протигагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації... Є такі ж дві культури в українстві» [7, с. 118].

Схожий поділ, хоча й з інших міркувань, існував і в межах українського руху від початків його існування у XIX ст. Оскільки за часів Російської імперії українці не мали права створювати власні національні інституції, український національний рух того часу міг ґрунтуватися лише на етнічних підвалинах: українофіли 1850–1880-х рр. практикували бріколаж, компонуючи з відібраних складових традиційної української культури національний міф. Як свідчить аналіз С. Скульчика, винайдені українофілами у 1860–1900-х рр. національні міфи формувались зі сплаву двох джерел: культури козацького періоду і культури селянської. Апелювання до козаччини мало довести історичну тяглість й легітимізувати український національний рух, а селянську вважались нащадками козаків. Крім того, уявлення про свою націю як селянську маркувало демократичні цінності [6, с. 19–50]. Так, майбутній професор Київського університету В. Антонович свого часу, примірюючи знання про «демократичну французьку теорію» на український ґрунт, зробив висновок: «Оказалось, що демократичний елемент в краю – це селяни. ... Ясно було, що селяни складають народність осібно...» [3, с. 100].

Таким чином, формування українського національного міфу розпочалося з того, що потім дасть привід називати українців нацією з неповним соціальним складом чи неісторичною нацією. І. Лисяк-Рудницький виокремлював два типи національних рухів у Східній Європі XIX ст. У першому типі провідна роль у націєтворенні належала «традиційній панівній верстві, шляхті», а рухи другого типу вирізняються тим, що вони позбавлені «панівної верстви» внаслідок її прямого знищення чи асиміляції, тож її потрібно було творити заново. Діяльність таких рухів спрямована на те, щоб перетворити етнічну спільноту на політично й національно свідоме суспільство [8, с. 145]. До останніх належить Україна, оскільки хоча на час творення національного міфу існували нащадки козацької старшини, вони не були носіями української національної свідомості.

Елементи українського національного міфу творились як демонстрування відмінності – протиставлення себе колонізатору. Російська імперія вибудовувала свою міфологію за карамзінською схемою, де історична тяглість ототожнювалася з монархією. Так, коли у Києві на початку XX ст. розгортається ініціатива зі встановлення пам'ятника Т. Шевченку, влада організовує альтернативну кампанію за спорудження так званого «Історичного шляху» – серії пам'ятників на осі від Михайлівського Золотоверхого собору до Софії Київської. Передбачалося, що монархічну тяглість й Київ як «колиску російської державності» репрезентуватимуть монументи усім київським князям, починаючи від Кия (врешті встановили лише пам'ятник княгині Ользі). Таким чином, період Київської Русі, хоча територіально й включав українські землі, на початок українського націєтворення був цілковито апропрійований імперським дискурсом. Тому монархії й імперії українофіли протиставляють козаччину – Гетьманщину як легальне підґрунтя бажань незалежної держави, до того ж держави принципово іншого устрою, ніж її колонізатор. Крім того, як зазначалося вище, конотація демократичних цінностей у XIX ст. переноситься на селян. Тому зовнішніми означниками українства обирають суміш одягу селян та простих козаків. Як згадував М. Драгоманов: «У нас вибрано за демонстративно-національний костюм не історичний, не магнатський, а етнографічний, мужицький» [5, с. 40].

Таким чином, невключення до структури української національної ідентичності вищих верств соціального складу населення має тривалу традицію: від шляхти й магнатів у риторичі українофілів XIX ст. до «буржуа-експлуататорів» радянської історіографії. Ці лакуни ідентичності відображають як колишні, так і чинні реєстри нерухомих пам'яток. Натомість історичні споруди саме такого типу стали популярними місцями для подорожей Україною від початку двотисячних років. Про популярність таких мандрівок свідчить те, що присвячена їм Інтернет-спільнота є третьою за відвідуваністю в Україні за рейтингом LiveJournal, а її регулярні дописувачі стають авторами аматорських путівників для подорожей

«забутими куточками України». Тексти мандрівників не містять маркерів «своє/чуже» типових для виокремлення колективної ідентичності, тому таке звернення до минулого потребує іншого пояснення, ніж генеалогічні розшуки.

Д. Ловенталь зазначає, що часто реліквії поцінують тому, що вони мало важать. Приваблює їхня очевидна відстороненість, відчуття, що вони вже ніяк не зможуть вплинути на теперішнє: те, від чого колись тікали як від нагадування про обтяжливе минуле, тепер цінують. Тобто найбільше захоплення сліди минулого викликають тоді, коли на тлі нових ідей та технологій вони виглядають очевидно застарілими. Часом те, що ми прагнемо увіковічити, це сліди саме мертвого минулого [9, с. 611]. Таким чином, лакуни в офіційній версії історії відкривають шлях до інших способів взаємодії з минулим.

Список використаних джерел:

1. Ashworth G. J., Tunbridge J. E. The Tourist-Historic City: Retrospect and Prospect of Managing the Heritage City / G. J. Ashworth, J. E. Tunbridge. – London: Routledge, 2000. – 296 p.
2. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990. – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.
3. Антонович В. Автобіографічні записки: Уривки / Володимир Антонович // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 100–106.
4. Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Пам'ятки національного значення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/294593.jsessionid=734BADEEF7CD55B27922F682A446F299.appb:2>.
5. Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка / Михайло Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 486 с.
6. Єсельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. – К.: КІС, 2010. – 272 с.
7. Ленін В. І. Критичні замітки з націоналістичного питання / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – К.: Політична література України, 1969–1975. – Т. 24. – 225 с.
8. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе: у 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 520 с.
9. Лоуэнталь Д. Прошлое – чужая страна. – СПб.: Владимир Даль, 2004. – 623 с.
10. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Збірник матеріалів в шести частинах. – Ч. 1. – К., 1989. – 174 с.
11. Щербаківський Д. Культурні цінності в небезпеці / Данило Щербаківський // Життя й революція. – 1927. – № 1. – Р. 95–102.

Сарапина Е. В. Украинская коллективная идентичность: соотношение исторического наследия и среды

Коллективная память сообщества отображается в разного вида материальных носителях, в том числе в памятниках истории и культуры. Хотя признание сооружения памятником кажется следствием его субстанциональной ценности, формирование охранных списков недвижимого наследия репрезентирует официальную версию истории и коллективную идентичность сообщества. В статье рассмотрены закономерности и лакуны структуры украинской коллективной идентичности через анализ соотношения исторического наследия и исторической среды.

Ключевые слова: памятник, коллективная память, наследие, историческая среда, идентичность.

Sarapina E. V. Ukrainian collective identity: heritage and historical environment correlation

Collective memory of a community is inscribed in different types of physical media, including objects of heritage. Although the recognition of a building as a heritage object seems to be a consequence of its substantial value, forming of the heritage protection lists represents the official version of history and collective identity. The article discusses patterns and gaps in structure of Ukrainian collective identity through the analysis of historical heritage and historical environment correspondence.

Keywords: heritage object, collective memory, heritage, historical environment, identity.